

Megjegyzések az „igenevek”-hez

A történeti grammatikában én írtam az igenevekről szóló fejezeteket: A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei. I. kötet. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai K., 1991. 319—52; A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/1. kötet. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai K., 1992. 411—54. Tömören, röviden és kanonikus stílusban kellett fogalmaznunk, álláspontunk, döntéseink részletes kifejtésére nem volt mód. Éppen ezért ebben a rövid tanulmányban néhány állásfoglalást és megfogalmazást szeretnék megvilágítani. Ugyanakkor megkísérlek átfogó képet is rajzolni igeneveink régi rendszeréről.

1. Az akadémiai nyelvtan, valamint az egyetemi tankönyv (MMNyR. 1: 197—8; MMNy. 13) nem kezeli egységes szófaji kategóriaként az igeneveket, háromfelé, a főnév, a melléknév és a határozószó alá osztja be őket. Ezt a megoldást ma már nemigen használják nyelvtanaink; SZENDE ALADÁRnak „A magyar nyelv tankönyve” c. középiskolai tankönyvében olvashatjuk például (Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993. 58—60).

Újabb nyelvtanaink, kézikönyveink az igeneveket külön szófaji kategóriaként kezelik. Így tesz a RÁCZ—TAKÁCS-féle „Kis magyar nyelvtan”, „A magyar nyelv könyve” (szerk. JÁSZÓ ANNA, Trezor Kiadó, 1991.), a „Magyar nyelv. Érettségi témakörök, tételek” (szerk. BALÁZS GÉZA, Corvina, 1994.),

valamint GALGÓCZI LÁSZLÓ „A magyar nyelv I.” című középiskolásoknak szánt kézikönyve (Mozai, 1992.). Az egyetemen is külön szófaji kategóriaként tanítják az igenevet, így szerepel a „Magyar leíró nyelvtani segédkönyv”-ben (Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.), a következő megjegyzéssel: „Érdekes, hogy az igeneveket egyetlen európai grammatika sem tekinti külön szófaji kategóriának, hanem mindenütt az igével együtt tárgyalják. Valószínűleg azért, mert az indoeurópai nyelvekben az igenév sokkal fontosabb szerepet tölt be az igeragozásban, mint a magyarban. A magyarban viszont dominánsabb az igenevek mondatrészszerelve, mint más európai nyelvekben” (47—8). KESZLER BORBÁLÁNAK ezen megállapítása leíró szempontból helytálló, történeti szempontból azonban azt mondhatjuk, hogy az igenevek fontos szerepet töltek be a magyar igeragozási rendszer kialakulásában. SZ. KISPÁL MAGDOLNA például ezt írja: „Az igeneveknek döntő jelentőségük volt a finnugor nyelvek fejlődéstörténetében, mert igeragozási rendszerük igeneveken épült föl ... túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a finnugor nyelvek alak- és mondattanának egész mai rendszere igenevek alapján bontakozott ki, és végső soron igeneveken alapul”; majd így folytatja: „De az igenevek nagy szerepe a finnugor nyelvek életében nem csupán történeti, s nem zárult le az igenevek egy részének idő- és módtóvé válásával. Az igeneveknek maradt származékok máig megőrizték jelentőségüket a rendkívül változatos fölépítésű igenévi szerkezetekben, melyek majd mint díszítő jellegű alakzatok, majd mint a főcselekvéssel valamilyen szempontból szoros kapcsolatban álló mellékcselekvések kifejezői épülnek a mondatokba” (A vogul igenév mondattana. Akadémiai K., Bp., 1966. 19).

„A magyar nyelv történeti nyelvtana” (Akadémiai K., Bp., 1991., 1992.) külön szófaji kategóriaként kezeli az igenevet. A javaslat BOTTYÁNYFY ÉVÁTÓL származott, ő pedig kéziratot tanulmányában SIMON GYÖRGYI okfejtésére hivatkozott (A szófaji felosztás problémái. Tanulmányok a magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Tankönyvkiadó, 1974. 33—57). Valójában PAPP ISTVÁN volt az, aki először jutott arra az eredményre, hogy az igenévben külön szófajt kell látnunk (vö. Infinitiivmuotojen asema kieliopissa. Verba docent 1959. 255—68, részletesebben: Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében. MNyj. 1962: 61—81, MNy. 1962: 166—73). KÁROLY SÁNDOR is — azzal, hogy igenévrendszerről beszél — a külön szófajiságról vallott álláspontot támogatja meg (Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. NytudÉrt. 10. sz. 1956.).

Maga az *igenév* terminus is sajátos magyar jelenség. KÁROLY SÁNDOR írja (Igenévrendszerünk 10), hogy csak a múlt századtól kezdve használják nyelvtanaink. A *melléknévi igenév* terminust IMRE SÁNDOR alkotta meg, a *főnévi igenév* és a *határozói igenév* terminus pedig SIMONYI ZSIGMONDTÓL való. A terminusok megalkotása nyilvánvalóan egybeesett a magyar nyelvtanítás megújításának folyamatával. Ekkor nyelvtaníróink — elsősorban SIMONYI ZSIGMOND és SZINNYEI JÓZSEF — nemcsak megújították, hanem sajátossá, az indoeurópai nyelvtanoktól teljesen különbözővé tették nyelvtanainkat (vö. JÁSZÓ: Nyr. 1991: 45—58). Egészen bizonyos, hogy a sajátos terminus a magyar igenév sajátos jellegét kívánta hangsúlyozni, az egységes szófaji besorolással régebbi nyelvtanírásunk nem törődött, de csak azért, mert nyelvtaníróink érdeklődésének középpontjában a mondattan állt, a szófaji kategorizálásra kevesebb figyelmet fordítottak.

2. A mondat főcselekvését vagy fő történetét az igealak (*verbum finitum*), a mellékcselekvést vagy melléktörténetét pedig az igeneves szerkezet fejezi ki. Ez az igeneves, kötőszó nélküli mondat szerkesztési mód volt jellemző a finnugor alapnyelvre. Az alárendelés alaktani eszközei az egyes nyelvek külön életében fejlődtek ki, a kötőszavas, analitikus szerkesztésmód másodlagosnak tekinthető; ugyanakkor „számos nyelvben megőrződtek a szintetikus (igeneves) szerkezetek (vogul, osztják, finn)” (RÉDEI KÁROLY, A magyar nyelv helye a finnugor nyelvek között: Honfoglalás és nyelvészet. Balassi K., Bp., 1997. 40).

Az egyszerű mondatban az igenevek a főnevek jelzői vagy az igeik alanyi, tárgyi, határozói bővítményei. A főnévi csoporthoz tartozik az *-ó/-ő* és a *-t ~ -tt* képzős igenév, az igei csoporthoz pedig a *-ni* és a *-va/-ve, -ván/-vén* képzős igenév. Átmenetet képez néhány *-t* képzős igenév, me-

lyeket alakjuk a névszói csoporthoz kötne, de funkciójuk miatt az igei csoportba tartoznak; ezek az *-atta/-ette* képzős igenév, valamint a *lakoztában*, a *nőttön (nő)* és a *jövet* típusú igenevek. Az igenévrendszert az alábbi táblázat szemlélteti:

Főnévi csoport	Igei csoport
-ó/-ő képzős igenév: pl. <i>firou aniath</i> (ÓMS.)	-ni képzős igenév: pl. <i>Iquq ... vi 3 mezeiteni</i> (MünchK. 87va)
-t ~ -tt képzős igenév: pl. <i>tiluvt gimilftwl</i> (HB.)	-va/-ve képzős igenév: pl. <i>fugwa ... ulud</i> (ÓMS.)
<i>isten adta gyermek</i> típusú igenév: pl. <i>Dauid ... zerzette zoltar</i> (DöbrK. 15)	-ván/-vén képzős igenév: pl. <i>ele menuen ... lele</i> (KTSz.)
-atta/-ette képzős igenév: pl. <i>zent fferen zet lewlteuala egyha 3 seprete</i> (JókK. 97)	
a <i>lakoztában</i> típusú igenév: pl. <i>senanal lakoztában yew ho 3za nemj ... doctor</i> (JókK. 95)	
a <i>nőttön (nő)</i> típusú igenév: pl. <i>yoton yonnek</i> (1526. MNy. 1910: 448)	
a <i>jövet</i> típusú igenév: pl. <i>Im bemenett ... leltok egh emborh</i> (WinklK. 145)	

A fenti csoportosítást megtámogatja igeneveink eredete. Öröklött igeneveink ugyanis két csoportra oszlanak: tiszta igenevekre és gerundiumi eredetű igenevekre. Tiszta igeneveknek az *-ó/-ő* és a *-t ~ -tt* képzős igeneveket nevezem, szerkezetük: igező + igenévképző. A gerundiumi eredetű igenév képzője az eredeti igenévképző és egy határozórag elhomályosult kapcsolata; az igenév szerkezetében átértékelődés történt: (igező + igenévképző) + rag > igező + (igenévképző + rag) > igező + új igenévképző. Tehát az alábbi két csoportot különböztethetjük meg:

A tiszta igenevek képzői	A gerundiumi eredetű igenevek képzői
-ó/-ő < *-k, *-p -t ~ -tt < *-tt	-ni < *-n + *-i -va/-ve < *-m + *-i -ván/-vén < *-va/-ve + *-n

A tiszta igenevek a legrégebbek, a rokon nyelvek többségében megvannak, s funkciójuk komplex lehetett. Minél régebb eredetű egy igenév, annál összetettebb a funkciója, és annál bonyolultabb a funkcionális fejlődése. Az *-ó/-ő* és a *-t ~ -tt* képzős igenév az igenévre jellemző szinte minden funkcióban jelentkezik. A gerundiumi eredetű igenevek funkciója jobban körülhatárolható, szűkebb körű. A gerundiumi eredetű igenevek valószínűsíthető későbbi keletkezése miatt választottam a történeti nyelvtan fejezetének a megírásakor a melléknévi, főnévi, határozói igenév sorrendet.

A különleges, az ige bővítő *-t* képzős igenevek az ősmagyar kor folyamán alakulhattak ki. Több fajtájuk van. Az *-atta/-ette* képzős *lakatta/menette* típusú igenév funkcióját tekintve határozói igenév (idő-, illetőleg állapotahatározói); jelentése 'amikor lakott, amikor ment' vagy 'laktában, mentében'. Ez alakilag személyragos igenév, a kései ómagyar korban a T/1. kivételével egész paradigmája kimutatható, a mai magyar nyelvben viszont teljesen ismeretlen. A *lakoztában* típus közel áll a határozói igenévhez, esetleg átmenetet képez a ragos főnév és a határozói igenév között. Igenév volta mellett több érv is szól, mindenképp az a tény, hogy nincsen **lakozta* főnevünk. A szóalak tagolása a következőképpen oldható meg: *lakoz + tában*, tehát igező + egységes végződés, mint a *lakoz + ván* esetében. Az viszont kétségtelen tény, hogy az így kialakult végződésekre

nem jellemző a gerundiumi eredetű igenévképzőkben megfigyelhető elhomályosulás, vagyis az elemek összeforrása. A *nőttön* (*nő*) típusú figura etymologicában az igenév a határozószókhöz áll közel, bővítmény nélküli megkövesült forma. A régebbi s főleg a múlt század végi szakirodalomban *-ton/-ten/-tön* képzős igenévnak hívták, teljes joggal. Meglehetősen rejtélyes igenév. A kódexekből hiányzik, a későbbi népnyelvben viszont gyakori; XVI. sz.-i levelekből efféléket idézhetünk: *fog-lalton-foglal*, *futton-fut*, *írton-ír*, *mondton-mond*, *rabolton-rabol*, *szöktön-szökik*. Későbbi, de főleg népnyelvi gyakorisága miatt gondolhatunk korábbi meglétére (vö. KELEMEN JÓZSEF, A *nőttön-nő*-féle kifejezésekről: Pais-Eml. 145—50). Mindenesetre végződése elemeinek — igenévképző + locativus-modalis rag — összeforrottságát tekintve ez inkább igenév, mint a *lakoztában* típus. A *jövet*, *menet* típusú határozószók igenévi eredetűek. KÁROLY SÁNDOR is a *-t* igenévképzőt látja bennük, s átértékelődéssel magyarázza létrejöttüket (Igenévrendszerünk 15).

A fentebb felvázolt főnévi csoportra és igei csoportra bontott rendszer „átjárható”, elmozdulhat mind a főnév, mind az ige felé. A régi magyar nyelvben gyakoriak a *-t* képzős személyjeles igenevek: *Hadlaura choltat* (HB.). Ezek azért állnak közel a főnevekhez, mert a viszonyragot elhagyva lexémák lehetnek: *holta*. Az *-at/-et* képzős főnevektől azonban alakilag elkülönülnek, mivel nincsen meg bennük a képzőhöz vonódott alsó nyelvvállású magánhangzó. SIMONYI ZSIGMOND *-t* képzős főnévi igeneveknek nevezte őket, mivel a főnévi igenév szinonimái accusativus cum infinitívus szerkezetekben (Nyr. 1907: 241—8); hasonlóképpen vélekedik KLEMM is (TÖ. 384—5); RÉDEI szintén igenévnak tekinti a HB. *Hadlaura choltat* szerkezet második tagját (i. m. 40). A *-ván/-vén* képzős igenévvvel kapcsolatban egy sajátos vélemény fogalmazódott meg: olyannyira függetlenedik a mondat főigéjétől, hogy az már az igévé válás határát súrolja (VELCSOV MÁRTONNÉ: NéprNyud. 1 [1957.]: 105—10, 3—4 [1959—60.]: 184).

A *-t* képzős igenevek fentebb ismertetett rendszerezése FOKOS DÁVIDTÓL származik (A magyar határozói igenevek és a gerundium: MNy. 1959: 175—81, 343—51). Ezek valóban gerundiumok, mivel eredetüket tekintve esetragos alakok (tehát nem a gerundium terminusnak határozói igenevet jelentő értelmében). Az a képesség tehát, hogy igeneveink határozóragokat vesznek föl, öröklött és egész nyelvtörténetünkön végigvonuló tendencia. A nyelvfejlődés későbbi szakaszaiban — a kései ómagyarban még szórványosan, de később egyre gyakrabban — a tiszta igenevek is határozóragokat vesznek fel. Megszaporodnak az *-ó/-ő* és a *-t ~ -tt* képzős igenevek határozóragos alakjai — pl. *megadóan*, *rakottan* —, de ez a folyamat máig sem vezetett új igenévképző kialakulásához, viszont ezáltal legősibb igeneveink a főnévi csoportból az igei csoportba vonódtak: *megadóan néz*, *(fél)ig* *rakottan álldogálnak*.

3. Az igenevek funkciógazdagságára vonatkozó magyarázatokat két csoportba oszthatjuk. Az egyik a sokféle funkciót egyetlen funkcióra vezeti vissza, s abból magyarázza a többit; a másik az eleve meglévő komplexitást teszi fel, s lényegében szóhasadásokkal operál. Például KÁROLY SÁNDOR szerint az *-ó/-ő* képzős igenév eredetileg cselekvő értelmű volt, s ebből a funkciójából alakult ki a szenvedő értelem, összes jelentésárnyalatával, ide értve a hely-, az idő- és az eszközhatározói viszonyt kifejező igeneveket is (Igenévrendszerünk 80—2), bár nem zárja ki a másik lehetőséget sem. Ez a másik — a régebbi és a finnugrisztikai szakirodalomban inkább honos — magyarázat szerint az igenév komplex funkciójú volt, magában foglalt minden későbbi lehetőséget. Igeneveink funkcionális gazdagsága tehát megőrzött régiség. Hasonló nézetet vall RAVILA is a finnugor képzőrendszeréről (Virittája 49: 149—50), mondván, hogy a közös eredetű képzőknek a rokon nyelvekben fellelhető különféle jelentéseit csak így lehet megmagyarázni. Az igenévképzők esetében is — a rokon nyelvi adatok figyelembevételével — az eredeti komplexitást feltevő magyarázat valószínűbbnek látszik.

Abból kell tehát kiindulnunk, hogy az eredeti igenevet funkcionális gazdagság, oszthatlanság jellemezte, s a nyelvtörténet folyamán az igenév ezeket a lehetőségeket használta ki, hol nagyobb, hol kisebb mértékben.

Funkcionális szempontból a legösszetettebb az *-ó/-ő* képzős igenév előzménye lehetett. Nemcsak participium volt, hanem nomen agentis, actionis és acti; tehát a cselekvőt, a cselekvést és a cselekvés eredményét is jelentette. Melléknévi és főnévi értékű volt egyszerre. A szó szerkezetben alanyi, tárgyi és határozói viszonyt fejezhetett ki (a történeti grammatikai fejezetemben az alanyi és a tárgyi viszony elnevezéseket vezettem be, s a hely-, az idő- és az eszközhatározói viszonyt elkülönítettem a passzívumtól, vö. FOKOS: CIFU. 1963: 73—92). Csaknem hasonló funkcionális komplexitást mutat a *-t ~ -tt* képzős igenév.

A két legősibb igenév funkcionális gazdagságát egy táblázatban próbálom meg szemléltetni. (A történeti grammatikában a rokon nyelvi párhuzamokat feltüntettem a magyar adatok mellett.)

A tiszta igenevek funkciói

Az <i>-ó/-ő</i> képzős igenév	A <i>-t ~ -tt</i> képzős igenév
PARTICIPIUM alanyi viszony: <i>firou aniath</i> (ÓMS.) tárgyi viszony: <i>En zeretew fyaym</i> (JókK. 114) folyamatos: <i>lata ket allo haioth</i> (DöbrK. 355) befejezett: <i>Es mōda vr mennèt ki tèrièztq</i> (BécsiK. 312)	<i>a• bozza lot vi zèt</i> (MünchK. 86rb) <i>tiluvt gimilftwl</i> (HB.) <i>lewlteuala ... feprette</i> (JókK. 97) <i>tiluvt gimilftwl</i> (HB.)
NOMEN agentis: <i>Erizeu, Latou</i> (TÖ.) ? <i>Keuereg, Keuerig</i> (DömAD.) actionis: <i>io es gonoz tudo fa</i> (CIFU. 1: 75) acti: ? <i>Gurguteg</i> (ÓMOLv. 56)	<i>Dauid ... zerzette zoltar</i> (DöbrK. 15)
helyhatározói viszony: <i>Farkashalowhely</i> (FEJÉR, CD. 3/1: 156) időhatározói viszony: <i>huffhagyo nappba</i> (JókK. 26) eszközhatározói viszony: <i>Kezerekeorra</i> (OkISz.)	(<i>Maria-nyugotta bukor</i>) (Nyr. /kései adat/ 71: 79)

A *-t ~ -tt* képzős igenév főnévi funkciója ritka; ez érthető, hiszen az ősmagyar kor folyamán vált ki belőle a *-t, -at/-et* képzős főnév. Ez a funkcionális elkülönülés alaki elkülönüléssel járt együtt: az igenévképző előtti magánhangzó — ha megmaradt — záródott, míg a főnévképző előtt nyílt maradt a magánhangzó, s a képzőhöz vonódott. Ez az alaki elkülönülés még a kései őmagyar korban sem szilárdul meg teljesen, vö. JókK. 51: *karho zattacnak*. Hasonló elkülönülés nem következett be az *-ó/-ő* képzős csoportban. Megvolt rá a lehetőség a *-g* képzős reliktumok esetében — ha ezek valóban az igenévképző mássalhangzós fokon megmaradt változatai —, de ez zsákutcás fejlődésnek bizonyult. Valójában nem volt rá szükség, mert maguk az *-ó/-ő* képzős alakulatok erősek voltak főnévi jelentésükben. Éppen ezért nem szükséges szófajváltást feltenni, s azt is megkockáztatnám, hogy külön foglalkozásnév-képző felvételére sincs szükség, a *szabó-, hegesztő-*féle-ségekben egyszerűen igenévképző van.

Az *isten adta gyermek* szerkezet egyféleképpen magyarázható: 'isten adása gyermek', tehát az igenév nomen actionis jelentésével. A szerkezetben személyragos *-t* képzős igenév van. Ezért nem fogadtam el az ige-igenév terminust, használatát következetesen kerültem. Külön kategóriát semmiképpen sem alkotnék belőle egy szófaji rendszerezésben (vö. Magyar leíró nyelvtani segéd-könyv 44), hiszen — mint láttuk — elég sok ide-oda billegő igenév van (a *holta* esetében beszélhetnénk főnév-igenévről, a *jövet* esetében határozószó-igenévről, s ha elfogadjuk VELCSOVNÉ megállapítását a *-ván/-vén* alkalmankénti külön életéről, akkor ez is ige-igenév volna). Toldalékolás

szempontjából egységesen viselkednek igeneveink: névszói ragokat vesznek fel (olykor névszói jelet: *rakuak* VirgK. 145), s ez a tendencia csak erősödik nyelvünk későbbi, újabb kori története folyamán. A „visszaigésülés” nem illik a rendszerbe, s ellentmond az igenév természetének.

A táblázatból az a következtetés is levonható, hogy a folyamatos és a befejezett funkció nem különült el az ősmagyarban és a korai ómagyarban olyan élesen, mint a későbbiek folyamán. Ezért kerültem az igenév megnevezésében a *folyamatos* és a *befejezett* jelzőket, s inkább képzőjükről vagy típusuk szerint — egy-egy példaszó segítségével — neveztem el őket.

Összefoglalva a leírtakat, azt mondhatjuk, hogy az igenév mindenképpen külön kategória a magyar nyelvtanban. Több alakzat minősül igenévnek, mint azt leíró nyelvtanaink tanítják, ide tartoznak a *-t* képzős, az igei csoporthoz tartozó igenevek. Ide-oda billegésük, átmenetiséget mutató viselkedésük miatt azonban fölösleges új szófaji kategóriát nyitni a számukra (pl. ige-igenév); ez a jelenség amúgy is hozzátartozik az igenév funkcionális gazdagságához. Itt jegyzem meg, hogy a kapcsoló szerepű igeneveket sem vettem külön kategóriába: a *való*, a *volta* képzőszerű funkciójáról beszélek a történeti grammatikában. Nyelvtörténetünk korai szakaszában igeneveink komplex funkciójúak voltak, ezért elnevezésükben nem érdemes egyetlen címkét alkalmazni, célszerűbb *-ó/-ő* képzős, *-t ~ -tt* képzős stb. elnevezéseket alkalmazni. Hogy azután a mai nyelvéllapotra is jellemző-e ez a funkcionális gazdagság, s a mai nyelvéllapotot tükröző leíró nyelvtanokban is célszerűbb-e a semleges elnevezéseket használni, azt újabb vizsgálatok dönthetik el (vö. KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan* I. Akadémiai K. 1992. 875—81).

A. JÁSZÓ ANNA